

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor  
(MTA TK SZI—MOME)

A polgárosodás és individualizáció jelei az ezredfordulón a lakásmód-, és  
tárgykultúra változásainak tükrében <sup>1</sup>

Több írásunkban is igyekeztünk bemutatni azokat a változásokat, amelyek az utóbbi évtizedek lakáskultúrájának alakulását jellemezték. Ehelyütt most azokat a tendenciákat emelnénk ki, amelyeket több-kevesebb egyértelműséggel a *polgárosodás*, illetve az *individualizáció* megnyilvánulásainak lehet tekinteni.

### Polgári minták szimbólumai

Magyarországon a polgárosodás már a tizenkilencedik, majd a huszadik században lendületet vett<sup>2</sup>, s az államszocializmus korszakában is megjelent egy felemás formája (a hatvanas évektől kezdődően); az igazi lökést azonban ennek is a rendszerváltás adta, az individuális vállalkozáson és önérvényesítésen alapuló polgári mentalitás ekkor vált teljesen legitim és (ideológiai síkon is) domináns mintává, így a kilencvenes évek többek között a polgárosodás évtizede -- a szimbólumok vonatkozásában is.

Ma mind a 19.-20. század fordulójához kapcsolódó mind a két világháború közti városi kultúrának nagy a népszerűsége (a stílusirányzatok között tartós a szecesszió és újabban az Art Deco divatja; e stíluskorszakok a modern polgári életformához kötődnek, és a korábbi polgári fénykorok stílusai – például az empire, a biedermeier, a koloniál – mellett az egész polgári lét szimbólumai)<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> A tanulmány alapjául a szerzőknek az MTA TK SZI keretében végzett, illetve a MOMÉ-n folytatott kutatásai szolgálnak. Az alábbiakban bemutatott fejleményeket feltáró kutatás részben terepmunkán, részben lakáskultúrával foglalkozó on-line és off-line lapok feldolgozásán alapul; ezenkívül támaszkodik a MOMÉ-n tartott kurzusaink keretében végzett lakáselemzések anyagára, az ott létrehozott fotódokumentáció másodelemzésére, és szakirodalom-feldolgozásra. A mintába került lakások nem reprezentálják az ország teljes lakáskultúráját. Elsősorban a jómódú középosztály, illetve értelmiségiek lakásai szerepelnek, a háború előtti középosztályi lakások helyén, azok felosztásával létrehozott, fiatalok, egyedülállók lakhelyéül szolgáló garzonok; szerepel a mintában néhány idősök-lakta (hagyományos) falusi ház, és egy-két olyan városi lakás is, amelyre már a szűkösség viszonyai a jellemzőek. (A lakással való elégedettség egyébként – mint ezt a mintába került lakások lakóitól gyűjtött vélemények, a lakásokat bemutató kommentárok is jelezték -- korántsem mindig a lakás-adta lehetőségek függvénye). Bár a minta nem reprezentatív, számos általános tendencia jól megfigyelhető; s mint Beszélő házak című könyvünkben (Kapitány, 2000/1) írtuk, a középosztályi lakás azért is különösen jó terepe az elemzésnek, mert számos más társadalmi csoport számára mintául szolgál, az ezekben a lakásokban megjelenő tendenciák általában szétterjednek, mintaadókként szerepelnek alsóbb társadalmi helyzetű csoportok számára is, s ezekben figyelhető meg az is, hogy a társadalom legfelsőbb csoportjainak lakásmódjából mi az, ami megindul az általánossá válás útján, s ezáltal korjellemzőnek tekinthető.

<sup>2</sup> Lásd erről többek között Hanák Péter, Losonczi Ágnes, Gyáni Gábor, Hankiss Elemér, S. Nagy Katalin, Szücs Jenő írásait.

<sup>3</sup> A közintézmények szférájában ugyancsak reneszánsza van a polgári nyilvánosság és életvitel olyan adekvát intézményeinek, mint a kávéházak, cukrászdák, a színházak és mozik vagy a gyógyfürdők. (Ez utóbbiak kedvelt utazási célpontokká is válnak, akárcsak olyan, erősen polgári légkörű városok, mint London, Amsterdam; vagy a polgári szórakozás olyan reprezentatív alkalmai, mint a bécsi újévi koncertek, a veronai operaelőadások vagy a bayreuthi fesztivál.) Tömegével bukkannak fel a magyar városok régi polgári életét bemutató képeslapok, albumok, az Interneten terjesztett slide-show-k.

Összefoglalva a polgárosulásra utaló jeleket az ezredforduló körüli évek lakásmódjában, az alábbi elemeket regisztrálhatjuk:

- **nagyobb terek** -- a pici terekre szétszabdalt lakásokat ezen évek új ízlése egybenyitja (akár éppen ugyanazokat a helyiségeket is, amelyeket korábban szétválasztottak); újabb építkezéseknél szinte kötelezővé vált legalább egy nagyobb, a polgári szalonokra emlékeztető -- s a vendégfogadásban azokhoz hasonló funkciójú -- tágas tér kialakítása;
- **nagyobb belmagasság** -- a lakótelepeken korábban elterjedt, 2,5-2,6 méteres, nemegyszer kényszerűségből kialakult, de aztán széles körben sztenderddé vált belmagasságokkal szemben újra keresetté váltak a 3 métert meghaladó, a hirdetésekben is hangsúlyozottan keresett „polgári lakásokra” jellemző belmagasságok;
- **zongora** -- a '60-as évektől -- a *cserépkályhákhoz* hasonlóan -- eltűntek, kiszorultak a lakásokból a régi zongorák, még olyan esetekben is, amikor nem a lakás szűkössege indokolta ezt (nagy méretű zongorákat fillérekért lehetett vásárolni a '70-es, '80-as években). A '90-es években a zongora újra keresett cikk -- és egyben szimbolikus jelzés -- lett, hiszen (a zene szeretetén, vagy tiszteletén kívül) a polgári életforma mintáját is idézi;
- **a régi, polgári lakásokból származó, vagy azok stílusát utánzó bútorok, a polgári lakás hangulatát árasztó képek, tárgyak** (vitrinek, csipkék, perzsaszőnyegek, családi fotóalbumok, megsárgult régi fényképek<sup>4</sup>, szobrok, stb.) iránti kereslet is nagymértékben megnövekedett, mint ahogy ugrásszerűen megnőtt az ilyen tárgyak kereskedelmével foglalkozó üzletek száma, s ezek kínálata is;
- **a régi bútorok iránti kereslet** (lásd polgárosodás) óriási mértékben növekedett a '90-es években, az egyik legprospérálóbb üzletággá éppen a régiségkereskedelmet emelve. Ahogyan a hatvanas évek szelleme kidobatta a modernségekre törekvő lakókkal a lakások régi bútorait, (persze azért akkor is voltak a tradíciókhoz ragaszkodó emberek); mert avíttnak, idejétmúltnak érezte őket, úgy nőtt meg a családon belüli és a piaci kereslet is már a '80-as évektől a régi bútorok, használati tárgyak iránt. Előbb csak bekerült egy-egy ilyen régi darab a modern lakásbelsőbe, majd a '90-es években -- a stílusjegységre való törekvés jegyében -- ahol mód volt erre, legalább a lakás egy szobája, de lehetőség szerint a lakás egésze a tradíciók szellemében alakult át, rokokó, empire, biedermeier, parasztszoba, vagy valamely más történelmi stílusnak megfelelő jelleget öltött<sup>5</sup>.
- **antikizálás** -- ennek a tradíció felé fordulásnak a megnyilvánulása, s a hagyomány értékvoltját jelzi a mű-régiesítés, az antikizálás is: a tárgyak, bútorok, csempék, edények „öregítése”, különböző mesterséges eljárásokkal is (például „szúrágta bútor” előállítás; új, de réginek ható cserép a háztetőn, mázrepszttéssel „pókhálósított” edények, járócsempék), amiről a fényképek kapcsán már volt szó. Az ezredforduló után terjedt el a *koptatott festés* -- falakon és bútorokon is --: a felületek mesterséges öregítése. (Ez egyúttal a virtuális térképzés eszköze is, azt a hatást keltvén, mintha többféle felület lenne egymás mögött).
- **a kandalló, a cserépkályha reneszánsza** -- a modernizálási hullám egyik kifejeződése volt annak idején a lakások átállítása a központi fűtésre, s ezzel együtt gyakran kikerültek a lakásokból a cserépkályhák, és más szép, régi kályhák is. (A legóvatosabbak megtartották, csak használaton kívül helyezték őket). A '90-es évek egyik jelentős változása a cserépkályhák, kandallók újra használatbavétele is, illetve ahol nem volt ilyen: új kályha építtetése. A természetesség (a szénhidrogénnel szemben a fafűtés), az otthon

<sup>4</sup> Ezek szimbolikus helyiértékét tanúsítja, hogy (főleg a kilencvenes években) sok esetben készültek frissen is /! az adott családról archaizáló, szándékosan sárgított-barnított, régi fényképformákat idéző felvételek.

<sup>5</sup> A régi tárgyakat érdekesnek találó, felfedező figyelem a legkülönbözőbb korszakok felé fordulhat, s persze történelmileg egyre közelebbi korszakok felé is, hiszen előbb-utóbb minden történelemmé válik. A tárgyi múlt ilyen újrafelfedezése a kilencvenes években elérte a hatvanas évek -- éppen egy nemzedékkel korábbi -- világát is.)

felértékelődő, szimbolikusan is értett „melege”, a tradíciók vonzereje, és nem egyszer az állami ellátástól való függetlenedés, az önállóság-, autonómia-igény: a kályha szerepének eme átértékelésében mindez kifejeződik<sup>6</sup>.

- **a függöny** is a polgári élet szimbóluma lehet. Korábban nagyon sok lakásban a *csipkefüggönyök* töltötték be ezt a szerepet; ma inkább az ezeknél is nagyvonalúbb hatást keltő, „**színházi**” s egyszersmind arisztokratikus jellegű reprezentatív (barokkos) kárpitokkal, illetve a finomságot sugalló, **áttetsző tüll-jellegű, melegsínű** (inkább rokokó hangulatú) függönyökkel igyekeznek fokozni a lakások „polgári” atmoszféráját.
- **a „polgári lakás” általános minta**, elemei (főleg a kispolgári változat jellegzetes, modernizáció-szimbólumokkal elegyedő tárgyai) ma már az idők lakta *falusi házak* nagy részére is jellemzőek. Általában is elmondható, hogy egy-egy lakás *presztízshordozó* tárgyai nagyon gyakran jellegzetesen *polgári* tárgyak.
- Sok olyan kép, díszítmény található a lakásokban, amelyek **nosztalgikusan** utalnak egyfajta „békeidő”-hangulatra. Ezekben az esetekben gyakran nem egy-egy korábbi stíluskorszak „divatjáról” van szó (bár az Art Deco és a szecesszió esetében arról is); hanem a nosztalgikus „békeidő”, (a meghatározatlan, de mindenképpen a szocialista korszakon kívüli) polgári múlt maga jelképe a „polgáris” életérzésnek.
- De a polgári jelleg felértékelődése nem csak a jellegzetes tárgykultúrában jelentkezik. A városokban rengeteg jellegzetesen **polgári lakóépület** áll. Ezek a szocializmusban többnyire nagyon leromlottak, és elhanyagolásuk nem volt véletlen, minthogy a korabeli ideologikus megközelítés szempontjából a „meghaladott múltat” jelképezték. A rendszerváltás után a belvárosok dzsentrifikációja a régi polgári bérház-épületeket felújította, s azok jelentős része -- márványborította lépcsőházaikkal, kovácsoltvas lépcsőkorlátaikkal, szobraikkal -- ma ismét a mintaképnek tekintett polgári életforma szimbólumaként hat. (S persze még inkább áll ez azokra a hajdani polgári villákra, amelyek ismét magántulajdonba kerülve egy-egy jó módú tulajdonos kezében „régifényükben tündökölhetnek”).
- Az is lényeges, hogy nem pusztán egy féle polgári minta hat, hanem a par excellence „polgári” jelképek mellett különféle tradíciók, a család, az egyén korábbi beágyazottsága és orientációja szerint **különbő polgárosodási modellek** jelei vannak jelen (a lakásmódban is), s az ezekre a modellekre irányuló figyelmet felerősíti a modernizációs paradigma válsága, s ennek jegyében a *konzervativizmus* értékeinek előtérbe kerülése is.<sup>7</sup>
- *Paraszti polgárosodás* -- a magyar paraszti polgárosodás fénykoraiból származó lakásmód (ámbitusos, tornácos, „parasztbarokk” ház) fölértékelődése, az ilyen épületek felújítása, korszerűsített belakása az ehhez a modellhez fordulók számának növekedését mutatja, mint ahogy a paraszti életből relikviaként átvett használati eszközök, bútorok

<sup>6</sup> Persze a státusz-kifejezési törekvés ennek a tendenciának is fontos összetevője: a nyílt tűz természetes látványa mellett a kandalló vonzerejét növelik a hozzá fűződő arisztokratikus, (és az angolszász világra utaló) asszociációk is. (Ezért alkalmazzák sokan a magyar hagyományoknak jobban megfelelő cserépkályha helyett, s gyakran olyan elhelyezéssel, hogy abban nem a tűz látványa és nem is a melegítő funkció a döntő, hanem maga a tény, hogy a lakásban *van kandalló* is). A magas életszínvonalú északi országok presztízse, a téglarusztikus hatása (lásd az alábbiakban a „népi hagyomány” mintaadó szerepéről írottakat), és a gazdaságosság, fenntarthatóság értékeinek előtérbe kerülése egyszerre támogatja a „*tömegkályha*” felé fordulók érdeklődését. (Talán az sem utolsó e fűtőmód egyesekre gyakorolt vonzerejében, hogy igazából – súlya miatt -- csak *saját házaikban* alakítható ki, panellakásokban semmiképpen).

<sup>7</sup> Mint minden tendencia, ez is többértékű. Ahogy státusz-szimbólummá válnak, mondjuk, a stukkódíszítések, a kandallók, a színes üvegablakok vagy éppen a nádtetők, abban persze gyakran jelen van a sznobizmus is, ugyanakkor a régi korok épületelemeinek és berendezéseinek utánzása számos már kihalt, vagy csaknem kihalt mesterség, kézműves-tudás felelevenedését is magával hozza, és ez egyértelműen gazdagítja a kor kultúráját.

(például a paraszti tisztaszobákban használt „tonett” székek, nagyméretű faliórák) új divatja is. E modell esetében többnyire nem – és egészében szinte sosem – az eredeti paraszti életforma folytatásáról van szó, hanem egyrészt annak, *mint hagyománynak* a felvállalásáról<sup>8</sup>; másrészt a „*vidéki idill*” iránti nosztalgikus (városi) attitűdről. S a mintát ebben is a tizenkilencedik-huszedik századi *polgárosuló parasztlakások* életvilága adja. Ennek a „népi hagyomány”-nak jelei az e mintához fordulók lakásmódjában:

■ *a paraszti életforma, kultúra tárgyainak gyűjtése, és*

■ *parasztházak helyreállítása* -- Elsősorban értelmiségiek körében már a '70-es évektől megindult, -- viszonylag széleskörűvé azonban a '90-es években vált -- a régi parasztházak megvásárlása és nem lebontása *!/* nem átalakítása *!/* hanem a szükséges komfortosítás mellett *minél autentikusabb helyreállítása*, sőt, eredeti (a hagyományos paraszti életformához tartozó) elemekkel való kiegészítése (ámbitus, nyári konyha, füstölő, gémeskút, pajta, stb.). A komfortosítás ugyanakkor nem mellékes körülmény: ezekben a házakban nem az eredeti paraszti életformát élik, (hanem például értelmiségi életet), a paraszti hagyomány vállalt, ideologikusan is átélte szellemében. Ehhez a lakásmódhoz az

■ *átesztétizált népi életforma* -- a hagyományos falu életformájának átesztétizált reprodukálása is hozzátartozik. A jeles napokon visszatérés az elfelejtett és újra megtanult ünnepelési szokásokhoz (betlehemezés, húsvéti barkaág-állítás, kalács-szentelés szokása, karácsonyfára mézeskalács-készítés, stb.). De a szokások felelevenítése a mindennapi életvitelben is nagy szerepet játszik: sajt, tejföl, túró, füstölt kolbász házilagos készítése -- hagyományos eszközökkel; a disznóölés tradíciójának felelevenítése, az otthoni kenyérsütés, a gyümölcsaszítás, lekvár főzés szinte elfeledett szokásainak új életre keltése, népi ételreceptek újra-felfedezése, az ezekhez szükséges alapanyagok újra-alkalmazása (köles, hajdina, lenmag, rozs,) stb. Minderre érvényes, hogy azt, ami a hajdani paraszti életformában természetes, szerves elem volt, azt az ezen életformát reprodukáló is nagyjából természetesként, de egy, a népi értékekkel azonosuló *ideológián* átszűrve, követett eszményként éli meg.

□ *vidékre (faluba, erdőbe, tanyára) település* – ez összefügg a természet-, és egészségkultusszal is, itt csak annyit erről, hogy a népi kultúra követését felvállaló modern városi ember (többnyire értelmiségi) útja ezzel válik teljessé, a reprodukciót így tudja viszonylag hitelesen, viszonylag teljes körűen végrehajtani (ha a *teljes* hitelesség persze sohasem érhető is el, hiszen változott viszonyokról és más élethelyzetű emberekről van szó). Ebben az esetben a hagyomány felértékelődése találkozhat a másik nagy kortendenciával, a természet felé fordulással, és az egyén megnövekedett önállóság-igényével is, amelyet az önálló életvilág, a gazdasági önállóságot is biztosító „birtok” segítségével (a hagyományokhoz és a természethez visszafordulva) próbálnak kielégíteni. Ebben, az autentikushoz leginkább hasonlító életforma-változatban mind többen tartanak haszonállatot (lovat, juhot, kecskét, baromfit); felértékelődik a vályog, újra népszerűek lesznek a falusi kert virágai; mind több városi ember adja fejét gomba-, vagy gyógynövénygyűjtésre; újra természetnek őshonos gyümölcsfajtaikat. Sokak szemében nagy megbecsültséget ad az erdők és vizek ismerete.

□ *Nemesi polgárosodás* – a polgárrá válás másik útja egy polgárság előtti társadalomban a nemesség polgárosodása, amelynek legtipikusabb útjait (és életformamintáit is) a

---

<sup>8</sup> Ahogyan például a korai németalföldi polgárság fordult saját gyökerei, a paraszti életforma felé...

tizenkilencedik század öröközte át. Ez a modell a lakásmódban kúria-szerű épületekhez kapcsolódik, gyakran zárt üveges verandával; a szobában almárium, (törökös) faliszőnyeg, posztó-borítású íróasztal; a falakon az ősök, felmenők portréi, kardok, fegyverek, esetleg trófeák; a sarkokban XIX. század eleji henger, vagy hasáb-forma cserépkályhák, stb.:-- lényegében a XIX. századi (polgárosuló) középnemesség világát idézve. Az ezredforduló után a prepolgári mintákhoz forduló konzervatív mintakeresők körében mindinkább ez a modell vált népszerűvé. A városról faluba települők is a legtöbb esetben – minthogy a paraszti polgárosodás háttéréül szolgáló faluközösségek már nincsenek meg, s ahol vannak, abba az újonnan jöttek többnyire nem tudnak beilleszkedni<sup>9</sup> – inkább a falvakból eltűnt, megsemmisített nemesség közéleti, kulturális és közvetítő (mértékadó, szervező, példaállító és érdekképviselő) szerepét igyekeznek betölteni. (A magyar közegben erre a folyamatra illenék igazán a „dzsentifikáció” kifejezés)<sup>10</sup>.

Egy szűkebb gazdag réteg számára hasonló mintát képviselnek (s olykor felvásárlás és felújítás révén közvetlenül lakóteret is adnak) az *arisztokrácia kastélyai*. Státusszimbólumot is, életforma-mintát is jelentenek ezek a kastélyok; akik megtehetik, sokan vásárolnak újítanak fel ilyen épületeket, (de az utazási célpontok között is kedveltek a kastélytúrák). Népszerűek -- és "kicsiben" gyakran utánzóttak a kastélykertek (francia-, és angolkertek egyaránt). Ez a modell hat a lugasok, filagóriák kialakításában is. A nemesi életforma hatásait mutatja a nagy társasági események szervezése, az ehhez kapcsolódó tárgyi kellékek (sokszemélyes étkezészetek, nagy étkezőasztal, tálalószekrény) iránti kereslet, a nagy közös étkezések "formájának megadása". Ehhez is kapcsolódik a borkultúra fellendülése, a saját névvel palackozott borok divatja. A nemesi hagyományból sugárzik szét a családfakutatás, az ősök képeinek kifüggesztése, a lakások vadásztrófeákkal, fegyverekkel, páncélokkal díszítése. Ide kapcsolható a ló és a lovaskultúra újra-előtérbe kerülése is (a természetben való lovaglás, az "úrlovas" attitűdje, amelyben a ló elsődlegesen nem munkavégzéssel áll kapcsolatban).

A további modellek már eleve polgári jellegű csoportok mintáihoz kapcsolódnak.

- *Értelmiségi polgárosodás* -- az erre a modellre jellemző lakásokban fontos elem a könyvek tradíciója, (különösen a régi kiadású könyveké), gyakoriak a metszetek, a művészi-képi funkcióban alkalmazott fotók, eredeti műtárgyak és reprodukciók; a kultúrtörténet jelentős korszakaira, stílusaira, személyeire utaló tárgyak, képek. Ez a modell viszonylag nagy hátszelet kapott az államszocializmus éveiben, a rendszerváltással viszont húzóhatása csökkent; az erre a modellre jellemző könyvkultusz jelentős mértékben visszaszorult (sok lakásból szinte el is tűntek a

<sup>9</sup> Már csak azért sem, mert a hajdani mintákhoz igazodó értékrendjük szembemegy a polgárosulást a falusi hagyományok urbanizáltabbra cserélésében kereső helyiek törekvéseivel.

<sup>10</sup> A paraszti minta követése rendszerint összefügg a fokozottabb nemzeti elkötelezettséggel is, minthogy a parasztság (és életformája) a legtöbb modern társadalomban, a külső hatásoktól legkevésbé módosított „nemzeti” jelleg szimbóluma. A fokozottabb nemzeti elkötelezettségű csoportok körében azonban az ezredforduló után a paraszti mintával szemben inkább a másik hangsúlyosan „nemzetinek” tartott társadalmi csoporthoz, a *nemességhez* kötődő szimbolika használata erősödött fel. Ez összefügg az ebben a korszakban tért nyerő **elitizmus** térhódításával is. Az öltözködésben (atilla-, illetve „Bocskai”-viselet, nemesi női viseletek), családfakutatásban, címerhasználatban, stb. is megnyilvánuló tendencia a lakás területén is megjelenik: a parasztházakkal szemben a kúriák, úri préházak váltak a kívánatos vidéki lét színtereivé, a lakás tárgyai között szaporodtak a fentebb a nemesi polgárosodás tárgyaiként említett elemek (olyanok lakásaiban is, akik a korábbi időszakban hangsúlyozottan a paraszti munka, életforma tárgyaival fejezték ki kötődésüket).

könyvek); ennek a digitális kultúrára való átállás mellett feltehetőleg oka az is, hogy az értelmiség egésze némileg leértékelődött a társadalom egyéb (politika, gazdasági, stb.) hatalmi tényezőihez képest. Egy másik sajátosság, a különböző kultúrákból, különböző vallási kultuszokból, a történelem különböző korszakaiból származó tárgyak együttes megjelenése ezekben a lakásokban a lakók szellemi-kulturális nyitottságát (és érdeklődési irányait) jelzi; (s az, hogy e tárgyak ebben a lakástípusban nem eklektikus benyomást keltenek, inkább a valamilyen szempontból való összerendezés érezhető, arra is utal, ahogy az értelmiségi attitűdben a világ szellemi birtokbavétele lesz az egyik legfontosabb motiváció).

- „*Iparos*” polgárosodás -- az iparos-polgár lakását (illetve az ehhez a modellhez igazodó mai lakásokat) többnyire puritán, célszerű jelleg uralja, jellemzője a garnitúrák (bútor-, edény-, függöny-takaró-, stb. garnitúrák), és a szekrények, szublót, szuszék: -- tehát a különböző tároló bútorok - kedvelése (= a rend, a rendszerezettség ebben a modellben státuszjelző); és a műhely és lakrész /kettéválasztása (akkor is, ha egy épületen belül találhatók);
- *Kereskedő polgárosodás* -- a tárgyak halmozása különösen ebben a polgárosodási modellben tipikus, fontos, hogy mindenből sok legyen, (ez néha a szobákat raktárszerűvé teszi); ugyanakkor talán ebben a modellben a legjellemzőbb az arisztokrata minták lehetőségek szerinti másolása is; fontos a csillogás, a tükrök, az aranyozás, és egyéb, gazdagságot sugalló anyagok kedvelése; hangsúlyozott itt a puhaság: vastag függönyök, sok párna alkalmazása, s végül (hiszen az egész európai kereskedelem is a távoli Kelettel folytatott árukapcsolatokon alapszik) feltűnő jellemzője ennek a kereskedő-polgárosodásnak az orientalizmus iránti vonzalom is<sup>11</sup>.

Míg a polgári minták követése a városi csoportok számára a szocializmus előtti polgári és polgárosulási előzmények rekonstrukcióját, e korábbi mintákhoz való visszanyúlást jelenti, addig a falusi, paraszti gyökerű lakosság számára a polgárosulás jelenidejű, és főként **urbanizációs mintakövetésben**, a jelenlegi városi minták követésében nyilvánul meg. Ilyen például az utóbbi évtizedekben:

- **a falvakban az emeletes építkezés általánossá válása** – átmeneti formát képviseltek ebben korábban a néhány lépcsővel megemelt bejáratú és a városok kubus formájú épületeihez igazodó „kockaházak”. Az emeletesség egyúttal a privátszférához tartozó helyiségek (háló-, fürdő- és gyerekszoba) elkülönítését (emeletre helyezését) is jelenti, (e szobák a falusi polgárosodás első nagy hullámában, a hatvanas években jelentek meg tömegesen a falusi házakban).
- **a „városi jellegű” szórakozási szokások dominánssá válása;** (disco, a tévében bemutatott vetélkedők mintájára rendezett helyi vetélkedők; helyi fesztiválok hagyományának kialakítása, stb.)
- **a kertek változása** -- a hagyományos falusi kerttel szemben (amely viszont -- mint láttuk -- éppen városi házak, illetve üdülőövezetbe, természeti környezetbe kitelepülő városiak házai körül lett kedvelt mintává), a kilencvenes években a falvakban is jellemzővé vált (a kertművelésben is) a városias példák erőteljes terjedése. A haszonkert aránya csökkent, a gyepel borított, dísznövényekkel beültetett kerttípus viszont mind gyakoribbnak mondható az egyébként gazdálkodó életmódot folytató családok fiatalabb nemzedékeinek háza táján is. Ehhez kapcsolható a következő jelenség is:

<sup>11</sup> Ebben a lakástípusban a különböző kultúrák tárgyai éppen hogy eklektikusan keverednek, (akárcsak egy régiségboltban); ebben az attitűdben ugyanis nem annyira a különböző kultúrák szellemi tartalmai (és az ezek közötti összefüggések lehetősége), hanem a mindegyikre egyaránt jellemző áruérték a jellemző.

- **a virág-növénykultúra változása** -- a hagyományos „falusi” kerti virágok helyett hangsúlyozottan „urbánus” - korábban ritkának számító -- növények terjednek, (kaktuszok, leander, hibiszkusz, hortenzia, majomkenyérfa, angyaltróbita, tróbitafolyondár, futórózsa, különböző futtatható virágos növények), amelyek mára az egymásközi átvétel következtében szélesebb körben is népszerűekké váltak.
- **fajkutyák divatja a korszak helyett** -- faluhelyen hagyományosan ritkaságnak számított a fajkutyák, a kutyák szabad, természetes mozgása következtében a fajtisztaság tenyésztés nehezen is lett volna megvalósítható. A '90-es években a falvak urbanizálódásának egyik érdekes jelzője a fajkutyák, még hozzá a városi divatot szimbolizáló fajkutyák (dalmatiner, boxer, bobtail, huskie, golden retriever, stb.) megjelenése, nem elsősorban házőrző szerepükben, hanem státusz-jelzőként (megvásárlásuk, fenntartásuk is jóval költségesebb). A szemléleti átalakulás az állatok táplálásában is kimutatható; az odavetett konyhamaradék helyett itt is mind elfogadottabbá lesznek a boltban vásárolt kutyaeledelek.
- A falusi élet **tárgyvilágának** urbanizálódása az elmúlt évtizedekben fokozatosan haladt előre (ez megfigyelhető volt a bútorok jellegének átalakulásában, a különböző háztartási gépek megjelenésében, az automobilizációban, a szórakoztató elektronika térhódításában és persze a házi szokások átalakulásában is). A kilencvenes évekre jellemző fejleménynek tarthatjuk viszont azt, hogy (falun is) áttörés történt a **telefon** használatában (a készülékek számának növekedésében éppúgy, mint a telefonálás szokásának terjedésében), az ezredforduló után pedig a **mobil** használata lett általános.
- *Urbanizációs*, s egyben *polgárosodási* szimbólumnak tekinthetjük azt is, hogy például a háziszőrp helyett **boltban vett** üdítők, a házi sütésű sütemények helyett eszpresszók édességei váltak a vendéglátás kellékeivé. Hasonlóképpen az olasz-, francia-, stb. konyha bizonyos elemei is kezdenek megjelenni a falusi vendéglátás, „reprezentáció” szokásai között is.

### A lakás, mint az individualizálódás tendenciájának tükröje:

A polgárosodás fogalmától elválaszthatatlan a polgári társadalmakra jellemző *individuum-központú* értékrendszer terjedése. Ezt – mint ezt másutt részletesebben kifejtettük – elsősorban három helyiség (a **fürdőszoba**, a **gyerekszoba** és a lakás más helyiségeitől különválasztott **hálószoba**) megjelenése kíséri. Jelenleg a polgári értékrendszer fokozódó terjedésének megfelelően ezen helyiségek szaporodása jellemző, hogy lehetőség legyen az említett (intim) helyiségek *egyszemélyes* használatára.

De az individualizálódásra utal sok más is. Például:

- **a világítás változása** -- a korábban általános centrális világítással szemben az egyes tereken belül többféle világítástípus is megjelenik, hogy minél tökéletesebben igazodjon az egyén igényeihez: például a konyhában a centrális világítás mellett külön lámpa szolgál az asztalhoz, a mosogatórészhez; a falba, konyhabútorba épített világítótesteket találunk, lehetőség nyílik a hangulatvilágításra, és így tovább. (Hasonlóképpen a fürdőszobában is megjelenik 3-4-5-féle megvilágítási lehetőség, nem is beszélve a lakószobákról). A világítás módja is pluralizálódik, mindinkább alkalmas az egyéni igényekhez való igazodásra. Terjednek a ledlámpák, az energiatakarékos izzók, a változtatható színű, távirányítóval irányítható lámpák, amelyekkel szabadon választható az egyén hangulatától függő színvilág. A technika fejlődése mind alkalmasabbá teszi az elektromos világítóeszközöket a legsajátosabb világítási elképzelések megvalósítására. De az individualizálódás a világítás *érzelmi-hangulati töltésének* fokozódását is

magával hozza: ennek jegyében nő meg a gyertyák, mécsesek népszerűsége (tartóik is mind keresettebb ajándékok). A hangulatképzés mellett ezek alkalmasak a *spirituális* jelleg fokozására is; mindenképpen fontos és alkalmas eszközei a mindennapok „át-ünnepiesítésének”; az „élő tűz” lakásban való jelenlétének érzelmi szerepét már a kandallók kapcsán említettük. Az egy időben különösen keresett sólámpák a hangulatképzés mellett jól illeszkednek az egészségkultuszba is.

- **több televízió** <sup>12</sup>-- a lakás különböző helyiségeiben elhelyezett televíziók lehetővé teszik, hogy a család különböző tagjai egyéni ízlésüknek, érdeklődésüknek, sőt, pillanatnyi hangulatuknak megfelelően válasszanak a kínálatból; (a fő televízió kívül -- ez többnyire a nappaliban található -- külön készülék kerül az ágy közelébe, a konyhába, sőt, előfordul, hogy a fürdőszobába, konditerembe is);
- **a több számítógép**, a wi-fi a család több tagja számára is egyidejű, egymástól független internet használatot tesz lehetővé; ugyanez vonatkozik a zenehallgatásra, a fényképezésre, a kommunikációs aktivitásra az egyre szaporodó, a család egyes tagjainak külön a rendelkezésére álló MP3, MP4, e-book olvasó, mobiltelefon és egyéb készülékek segítségével;
- **a test kényeztetése** -- a világítás, vagy a televíziók elhelyezése is az egyén minél tökéletesebb kényelmét szolgálja, de ehhez igazodik a lakás mind több eleme: lásd a fürdőszoba-kultúra átalakulásáról mondottakat, az étkezési kultúra közeledését az élvezetre orientált formák felé, a lakás kibéleltségét, a puha ülésre, fekvésre szolgáló bútorok szaporodását; napozóágyak, nyugágyak terjedését, olyan szubkultúrákban is, ahol ez korábban szokatlan, sőt, -- mint szibarita elpuhultság -- kifejezetten elutasított jelenség volt. Ebben a körben említhető a *szépítkezés* megnövekedett szerepe is. A női budoár a polgári lakáskultúrának régóta része, ilyen szépítkező sarok ma – a szépségkultusz, és a testre fordított fokozott figyelem korszakában -- a lakások nagyon széles körében jelen van, s nem csak a fürdőszobában, hanem a lakószobákban is igen nagy hangsúllyal, igen sok tárggyal képviseltetik magukat a szépítkezés, testápolás eszközei. (S tudjuk, hogy a szépségápolás, az erre fordított jelentős idő-, és energiárfordítás ma már nem kizárólag a nők életében meghatározó).
- a szépségkultusz megnyilvánulása is (s persze presztízsnövelő szerepe is van) az **ékszereknek**. Míg korábban inkább az volt jellemző, hogy az ékszereket dobozokba, fiókokba rejtették, s csak felöltésükkor vették elő, most szembetűnő, hogy hány lakásban találhatók látható helyen: polcokon, bútorokon, tulajdonképpen lakásdísz-funkcióban is ékszerek, bizsuk (elsősorban nyakláncok, karkötők). Ezzel részt vesznek a látványlakás-jelleg kialakításában is.
- **ételkészítés** -- a hagyományos felfogásban az étel elkészítve, azaz *készen* kerül az asztalra, annak utólagos ízesítése -- még utólagos sózása is -- a háziasszony „szégyene”. Az individualizálódással természetessé válik annak elfogadása, hogy minden individuum ízlése más, egyedi, s ez kifejeződik az ételekhez való viszonyban is. Az asztalra tett különféle fűszerek, saláta-dresszinge, olajfélék, az egyénenként összeállítható sült-szendvicsek, az egyéni ízlés szerint mártogatható fondue-, vagy raclette ételek is a ‘90-es években váltak jellemzővé az étkezési kultúrában.
- **fényképezkedési szokások változása** -- a tradicionális, beállított, egy-egy családi-életkori szerep ideálképzetéhez igazított, „alkalomhoz illő”, ünnepies fényképekkel

<sup>12</sup> A tárgyak (tévék, rádiók, lemezjátszók, magnók, music centerek, számítógépek, telefonok, sőt: autók) megsokszorozódása az egyes családok birtokában persze több mást is jelent: természetes stá tuszt, anyagi színvonal emelkedést, de egyúttal azt is, hogy itt a mennyiségi felhalmozás szakasza jellemző az életminőség változása helyett; kifejeződik benne a fogyasztói kultúra csapdája: újabb s újabb termékek piacra kerülése, ami új vásárlásra késztet, hiszen követni „kell” az újabb szolgáltatásokat; s persze kifejeződése az individualizálódásnak is: igazodás ahhoz, hogy mindenki külön világ, mindenből kell tehát „sajátjának” lennie.



szemben a fényképhasználatban (is): az individualitást kifejező, a pillanatot megragadó, a hangulatot érzékeltető fényképek kerülnek előtérbe. A lakást lakói nagyon gyakran elsősorban éppen az ilyen, a személyre jellemzőnek érzett fotókkal próbálják individualizálni.

- **távírányítás terjedése** -- Az egyén kényelmének biztosítója, de egyben hatalmi jelzés is az (a mindennapi élet használati tárgyaival kapcsolatban a '90-es években szintén tipikusnak nevezhető) tendencia, amelynek lényege, különböző megnyilvánulásainak közös sugallata, hogy *az ember távolból is irányítani képes a dolgokat*, (amelyek egyébként az ő kényelmét szolgálják); „hatalommal” ,rendelkezéssel bír felettük. Ezt sugallják

- *a távírányítással nyitható kapuk; garázsajtók;*
- *az autók riasztója -- távkapcsolóval működtetve* (ez nagyon széles körben használt státuszjelző a '90-es években);
- *kertek süllyesztett locsoló berendezéseinek, rejtett világításának bekapcsolása*
- *a lakás fűtésrendszerének szabályozása távírányítóval, vagy akár mobiltelefon segítségével;*
- *a tv, video, DVD-lejátszó távkapcsolója,*
- *a mobil-telefonnal biztosított „mindenütt-jelenlét”*
- *az Internet kapcsolatok -- emberek, szolgáltatások, információk elérése azok fizikai jelenléte nélkül*
- *árurendelés -- csomagküldő szolgálatok, stb.*
- *„távírányítással” végrehajtott bankműveletek*

A lakás individualizálódása az ezredforduló után továbbfolytatódik: ekkor válnak igazán elterjedté a **szinglilakások** is. Maga a szingli életforma is ekkor lesz gyakorivá (elsősorban) a huszonéves korosztályban.<sup>13</sup> Ehhez már igazodik a boltok tárgykínálata is. A szinglilakásokban általában érződik, hogy egyetlen személy használatára szolgálnak; gyakran egyterűek (olykor még a háló-, és fürdőhelyiség is egybe van nyitva, hiszen nincs, akivel szemben az intim elzárkózásra szükség lenne); a tárgyak kézre állóak, az egyén igényeihez igazítottak, ugyanakkor gyakran a huszon-, harmincéves korosztály közös ízlés-mintáit tükrözik. A szingli életforma (a szülőktől való különválással) egyre korábbi életkorban elkezdődik (persze azok számára, akik anyagi háttere ezt lehetővé teszi), s egyre hosszabb ideig fennmarad: ebben egyszerre van benne az individuális függetlenség felfokozódott igénye (még akkor is ha ennek anyagi feltételei gyakran csak szülői támogatással biztosíthatók<sup>14</sup>), és a fiatal korosztálytól mind gyakrabban megkövetelt munka-, és munkahelycentrizmus: a szinglik jelentős része ideje nagy részét szakmájának, karrierépítésének szenteli. (Az igazság kedvéért itt hozzá kell tenni, hogy ez persze sokszor inkább egzisztenciális kényszer, mint egyéni választás kérdése)<sup>15</sup>.

Ugyanakkor általános tendenciaként említhető – s összefügg az individualizálódással – a lakások összképének nagyfokú **infantilizálódása** is. A korai függetlenedés másik oldala a gyerekkor végtelenítésére irányuló törekvés, a „gyerekkor” kitolódása a húszas évekre, s még tovább is. Ennek is megvannak a jelei a lakások vizuális szimbolikájában. Felnőttek

<sup>13</sup> A „szingli” jelenség ekkor válik *kutatási témává* is: az pedig, hogy éppen mi lesz a szociológiában kurrens témává, elég megbízható mutatója egy-egy jelenség korszakjellemezővé erősödésének.

<sup>14</sup> A szülői „köldökszinór” megtartása (az önálló család alapítása és az élet teljesen saját alapokra helyezése helyett) egyébként azt teszi lehetővé, hogy a függetlenedési, individualizálódási igényt összeegyeztethessék a „kapunyitási pánikkal”.

<sup>15</sup> A szingli-jelenségről lásd többek között Utasi Ágnes kutatásait.

lakásaiban is egyre többször találkozni *játékokkal*. A *plüssállatok*, egyéb *mókás figurák* pedig szinte mindent elborítanak (ágyakat, foteleket, könyvespolcokat), s szinte a lakás minden pontján fellelhetők. A látványlakás mellett igen jelentős hangsúlyt kap, hogy a lakást a (gyermeki) *vidámság* uralja; s ezek a tárgyak egyúttal az egyén kedves emlékeit is képviselik, s ezáltal (a fényképek mellett) a lakás „személyességének” is legfőbb biztosítói.

\*

Természetesen a polgárosodás, az individualizáció mellett a lakásmód és a tárgykultúra átalakulását számos más sajátosság is jellemzi. Más kultúrák hatásai, korábbi korok mintái, a látványok felértékelődése, a „zöld” környezet fontosságának növekedése, a technikai eszközök szaporodása és az általuk indukált életforma-változások, a modernitáshoz való viszony módosulása, a gazdasági kényszerek nyomása, a női szerepek átalakulása és sok egyéb. Ezekről részletesebben írunk az Építészfórum gondozásában megjelenés alatt álló „Lakásmód-változások az ezredfordulón” című könyvünkben.

## Hivatkozások, szakirodalom

Altman, I.—Werner, C. (eds) (1985) *Home Environments: Human Behaviour and Environment*. Vol. 8. Plenum Press, New York.

Andersson, Benedict (1992): *Imagined Communities*, Verso, London--New York--New Delhi

Arias, Ernest G. (ed.) (1993): *The Meaning and Use of Housing*, Avebury, Aldershot-Broomfield, USA-Hongkong-Singapore, Sidney

Bácskai Vera (ed.) (1991): *History Society in Central Europe*, No 1. Hajnal István Kör, Bp.

Barthes, Roland: (1983) *Mitológiák*, Európa, Bp.

Baudrillard, Jean: (1987) *A tárgyak rendszere*, Gondolat, Bp.

Bauman, Zygmunt (2003): *The Individualized Society*, Polity Press, Cambridge

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. (Út egy másik modernitásba)* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Bp.

Bauman, Zygmunt (2003): *The Individualized Society*, Polity Press, Cambridge

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. (Út egy másik modernitásba)* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Bp.

Bernard, Y.—Bonney, M.—Giuliani, M. V. (1993) *The Interior Use of Home: Behaviour Principles Across and Within European Cultures* (In: Arias /1993/, pp. 81--101)

Boehm, Gottfried (1994): *Was ist ein Bild?* Wilhelm Fink Verlag, München,

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*, Gondolat, Bp.

Campbell, Colin (1987): *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Basil Blackwell, Oxford

Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra II.*

Gondolat—Infonia, Bp. (Az információs társadalom klasszikusai).

Castoriadis, Cornelius (1998): *The Imaginary Institution of Society*, M.I.T. Cambridge

Cohen, Anthony (1985): *The Symbolic Construction of Community*, Routledge, London—New York

Conran, Terence (1976): *The House Book*, Mitchel Beazley Publ. London

Conran, Terence (1995): *A lakberendezés kézikönyve*, Park, Bp.

Crozier, Ray (2001) *Pszichológia és design*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Csanádi Gábor—Ladányi János (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*, Akadémiai, Bp.

Csanádi Gábor--Cizmadya Adrienn—Olt Gergely (2012): *Átváltozóban*, ELTE—Eötvös Kiadó, Bp.

Debord, Guy (2006): *A spektakulum társadalma*, Balassi—BAE Tartóshullám, Bp.

New York

De Certeau, Michel: (1984): *The Practice of Everyday Life*, Berkeley, University of California

Dolgin, J. L. --Kemnitzer, D.S. --Schneider, D. M. (1977) *Symbolic Anthropology*, Columbia Univ. Press, New York

Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, Routledge & Kegan Paul, London

Douglas, Mary (2003): *Rejtett jelentések*, Osiris, Bp.

Douglas, Mary—Wildavsky, Aaron (1983): Risk and Culture (An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers). Univ. of California Press, Berkeley—Los Angeles—London,

Eco, Umberto (1992): Az új középkor, Európa, Bp.

Elias, Norbert (1987): A civilizáció folyamata, Gondolat, Bp.

Elias, Norbert (1991): The Society of Individuals, Basil Blackwell, Oxford

Ferkai András (2005): Lakótelepek, Városháza, Bp.

Flusser, Vilém (1999) The Shape of Things: a Philosophy of Design, Reaktion Books, London

Garfinkel, Harold (1956) Conditions of Successful Degradation Ceremonies, American Journal of Sociology 61.

Giddens, Anthony (1984): The Constitution of Society, Polity Press, Cambridge

Gusfield, Joseph, R.--Michalowicz, Jerzy: (1989): Világi szimbolizmus (Tanulmányok a rítusról, szertartásról és a szimbolikus rendről a modern életben). Szociológiai Figyelő, 1989/2

Gyáni Gábor (1998): Az utca és a szalon (Társadalmi térhasználat Budapesten 1870-1940)? Új Mandátum, Bp.

Gyáni Gábor (2012): Az urbanizáció társadalomtörténete, Korunk—Komp-Press, Kolozsvár

Habermas, Jürgen (1971): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Gondolat, Bp.

Hanák Péter (szerk.) (1992): Polgári lakáskultúra a századfordulón, MTA Történettudományi Intézete, Bp.

Hankiss Elemér: (1998) Az emberi kaland, Helikon, Bp.

Hankiss Elemér (1999): Proletár reneszánsz, Helikon-Universitas, Bp.

Hernádi Miklós (1982): Tárgyak a társadalomban, Kossuth, Bp.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000/1): Beszélő házak, Kossuth, Bp.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: (2003) Értékválasztás, 2002, Új Mandátum, Bp-

Kapitány Ágnes--Kapitány Gábor (2003): A valóságshow szimbolikus üzenetei (Néhány szempont egy újabb médiajelenség elemzéséhez), *Kultúra és Közösség* 2003/1 (17-30 pp)

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2006): Intézménymimika 2. Új Mandátum, Bp.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2011): A gasztronómiai érdeklődés szociokulturális okai, szemiotikai jelei, *Jel-Kép*, 2011/1, pp. 55-82.

Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013): Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána, Typotex, Bp.

Kleinesel János (1981): Házak, városok, társadalmak, Gondolat, Bp.

Kubler, George (1992) Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről, Gondolat, Bp.

Lasch, Christopher (1984): Az önimádat társadalma, Európa, Bp.

Losonczy Ágnes (1977): Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben, Gondolat, Bp.

Losonczy Ágnes: (2003) A tárgyak halála – a szemét élete. (In: Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor /szerk./: Tárgyak és társadalom II. Kapcsolatok: A tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései. Magyar Iparművészeti Egyetem, Bp.)

Moles, Abraham A. (1975): A giccs, a boldogság művészete, Gondolat, Bp.

Mumford, Lewis: (1985) A város a történelemben, Gondolat, Bp.

Mumford, Lewis (1986) A gép mítosza, Európa, Bp.

Rosta Gábor (2009): A városi tanya, Szemléletváltás a válság idején, Leviter, Bp.

Sármány-Parsons Ilona (1992): Villa és családi ház (In: Hanák Péter szerk.: Polgári R. lakáskultúra a századfordulón, MTA Történettudományi Intézete, Bp.)

Schulze, Gerhard (2000): Élménytársadalom, *Szociológiai Figyelő*, 2000/1-2

S. Nagy Katalin (1977): A „szentsarok” tegnap és ma, *Művészet*, 1977/3

S. Nagy Katalin (1987/b) Lakberendezési szokások, Magvető, Bp.

S. Nagy Katalin /szerk./: (1990) Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Bp

Szelényi Iván: Városi társadalmi egyenlőtlenségek, Akadémiai, Bp.

Szentpéteri Márton (2010): Design és kultúra, (Befogadó designkultúra), Építészfórum, Bp. Szombathy Bálint: (1978): Az urbanus környezet szociológiája. Új Symposium, 159-160. (júl.-aug.)

Tarrow, Sidney:(1989) Democracy and Disorder. Oxford Univ. Press, Oxford--New York

Tilly, Charles: (1971) Anthropology on the Town (In: L. S. Bourne (ed.): Internal Structure of the City, Oxford Univ. Press, New York

Tilly, Charles (1978) From Mobilization to Revolution, Random House, New York

Touraine, Alain (1995): Critique of Modernity, Blackwell, Oxford—Cambridge (USA)

Trunkó Bence: (1997): Kilroy is still here, Café Babel, 1997/2

Turner, Victor: (1987): The Forest of Symbols, Ithaca, Cornell University Press, Prospect Heights

Turner, Victor (2002): A rituális folyamat, Osiris, Bp.

Vélez-Ibanez, Carlos G. (1988): A marginalitás mítoszai, Kultúra és Közösség, 1988/4

Voigt Vilmos: (1990): A szociális antropológia és a vizuális kommunikáció (In.: S. Nagy Katalin /szerk./: Vizuális kommunikáció. Művészetszociológiai szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Bp.)

Weber, Max (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Gondolat, Bp.